

JOHN LOCKE ÉS AZ ÖNMAGÁVAL ELLENTMONDÁSBA JUTOTT EMPIRIZMUS

A 17. században kibontakozó, ismeretelméletinek tekintett filozófiai irányzatok, azaz, a racionalizmus és az empirizmus, bizonyos szempontból átmeneti jellegűek az őket megelőző reneszánsz humanizmus emberközpontú gondolkodása, illetve a kimondottan intellektualista, az embert a személytelen észnek alávető felvilágosodás-kori filozófia között. A minden embert közvetlen szellemi tapasztalásra képesnek tartó reneszánsz humanizmust követően a humanista egyetemesség, megfelelő a kultúrtörténet új helyzeteinek és elvárásainak, más hangon szólal meg, a szellemi arisztokrata fokozódó figyelemmel és a gondoskodás igényével fordul a kultúratisztelő polgár felé. Mind a racionalizmus, mind pedig az empirizmus feltétlen érdemének tekinthető, hogy – a felvilágosodással ellentétben nem mond le a humanizmus és az egyetemesség egyidejű érvényesítését célzó törekvéseiről. Humanistának és arisztokratikus beállítottságúaknak nevezhetők a kor legnagyobb gondolkodói azért, mert a számukra adódó szellemi tapasztalatot képviselik és a megtapasztalt transzcendens igazság fényében alkotnak. Egyetemesnek tartanunk pedig azért kell őket, mert nem feledkeznek meg a polgár kultúrába bevonásának és üdvözülésének, a civilizáció megszentelésének, a kultúrnormák életbeli érvényesítésének feladatáról.

A 17. századi brit empirizmust a filozófiatörténet gyakran bizonyos értetlenséggel szemlélte, sokszor szinte értelmetlennek, a részletkérdésekben elveszőnek, befejezetlennek bélyegezte. John Locke az angol empirizmus legreprezentatívabb filozófusa. Kézenfekvő tehát az ő nézeteit alapul véve megközelíteni az empirizmust, mint elsősorban, de nem kizárólag ismeretelméleti irányzatot. Magáról az empirizmusról csaknem mindig a racionalizmussal összehasonlításban beszélnek, Locke filozófiáját pedig indokolt a Descartes-éval összevetni. A humanizmus és egyetemesség kettőssége a reneszánszot követően vált problematikusá az európai gondolkodás történetében. A 16-17. században gyorsan fejlődő természettudomány, a csillagászat és a matematika terén elért eredmények, új tudományos eszközök feltalálása azt bizonyítja, hogy a filozófia egyre nagyobb hangsúlyt fektet az anyagi világ megismerésére, annak emberi lehetőségeire illetve korlátaira, az embernek mint megismerő szubjektumnak a szerepére.

Mint ismeretes, racionalizmus és empirizmus kettősségét elsősorban az a priori ideák elismerésében vagy tagadásában szokás megragadni. A racionalizmus képviselői által velünk születettnek gondolt szintetikus ideák a világ természetéről mondanak valamit, maguktól nyilvánvaló elvek, mert szükségszerű kapcsolatokat állapítanak meg. Maga a metafizikai vizsgálódás is az a priori fogalmak létezésétől függ, a világ egésze pedig metafizikai spekuláció segítségével érthető meg. Az empiristák által adott definíció szerint igaz, analitikus állítások birtokába ezzel szemben észleletek, külső és belső tapasztalatok útján jutunk. Az a priori ideákat érdemes nem a racionalisták és empiristák által elképzelt módon megközelítenünk, mert bizonyításuk, illetve tagadásuk valójában az igazság megismerésére tett kísérletként értelmezhető. Bár a két irányzat vitája mindenekelőtt bizonyos ideák velünk született voltáról folyik, ténylegesen inkább arról van szó, hogy létezik valami, ami nem a szubjektum gondolkodása vagy érzéki tapasztalata révén kerül a birtokába, azaz, nem egyszerűen magához az empirikusan értett emberhez, hanem a személyes és transzcendens

léthez tartozik; tehát ebben a megközelítési módban is az igazság megtapasztalásának határozott, de fogalmilag még nem eléggé tisztázott igényét kell felismernünk. Noha a racionalizmust és empirizmust inkább szembeállítani szokták, mindkét irányzat egyetért abban, hogy az igazságot meg lehet és meg is kell ismerni, nem korlátozódnak tehát vizsgálódásaik az anyagi világ tényeinek és jelenségeinek megismerésére. A racionalizmussal kapcsolatban Halasy Nagy József megállapítja, hogy "a tények nem lehetnek döntő jelentőségűek ott, ahol igazságról van szó... Nem elégszik meg ha látja, hogy valami így van; a tudástól azt várja, hogy parancsoljon – így kell lennie." (Halasy Nagy József: A filozófia 52-54. old.) Hasonlóképpen az empirizmus képviselői is belátják: tapasztalatból (Locke esetében konkrétan érzéki észleletekből illetve a belőlük kiinduló reflexiókból) csak azt tudhatjuk meg, mi történt, mi történik és nagy valószínűséggel mi fog történni, nem pedig azt, hogy minek kell történnie. Locke számára ugyanakkor mindvégig elengedhetetlen az igazság szeretete, erre újra és újra utal az *Értekezés az emberi értelemről* különböző fejezeteiben. Megállapítható tehát, hogy mind a racionalizmust, mind az empirizmust illetően tévedés hibaként vagy fogyatékossággént felróni a tényekről és az anyagi világról szerzett, illetve szerezhető ismeretek kérdésének kizárólagos voltát. Azt kell inkább feltételeznünk, hogy a ráció és a tapasztalás eszköz vagy módszer, amely ugyanarról a világról, de legfőképpen ugyanarról az igazságról és az azt kereső emberről próbál – a maga korában érvényesen – biztos tudást nyújtani, a szükségyszerűség pedig mindkét irányzat esetében olyan valami, ami nem a tárgyokban, hanem a szellemben létezik. Ezzel egy időben mindkét filozófia hisz abban, hogy elmélete összhangban van a hittel, illetve hogy a hit és a természettudomány korabeli eredményei közti egyensúly egyedüli módját képviseli. Descartes rendszeréről érdemes megjegyezni, hogy - a 17. század legtöbb filozófusához hasonlóan - természettudósként is elismert volt, mégis a Tökéletes Lényről vagy Istenről alkotott képzetet tekintette az emberi gondolkodás legfőbb tárgyának. A kartézianus kiindulás a tudat közvetlen adataiból csak módszer, mellyel a külvilághoz és Isten létezéséhez, illetve természetének megismeréséhez kíván eljutni és ezáltal lélek-test-szellem bensőséges egységét megteremteni. A racionalizmus és az empirizmus módszerének és céljának belső ellentmondását, eklektikus jellegét ugyanakkor az teszi indokolttá, hogy mindkettő a polgár gondolkodását illetve tapasztalatát tekintetbe véve törekszik a szellemi arisztokrata szempontjának érvényesítésére, nem szabad tehát hibaként feltüntetni nagyon is termékeny következtelenségüket.

Locke szempontjából szintén fontos problémának látszik a tudás megszerzésének lehetősége és módja, és ugyanakkor a kultúra normáinak való megfelelés ezen a világon, az ember földi életében. John Dunn Locke-monográfiájában (Atlantisz Kiadó, Budapest, 1992. Ford.: Pálosfalvi Tamás) a következő módon utal Locke filozófiájának lényegére: "Locke egész szellemi életét két rendkívül nehéz kérdés vizsgálatának szentelte: hogyan lehetséges, hogy az emberek bármit is tudni képesek, s hogyan kell megpróbálniuk élni?" (7. old.) A tudás megszerzésének lehetőségébe vetett hit illetve a módjának kiderítése érdekében tett erőfeszítések a polgárról gondoskodás jellemzői, a Hogyan kell megpróbálnunk élni?- kérdés ugyanakkor már a szellemmel közvetlenebb módon érintkező etika körébe tartozik; az igazság megtapasztalása a keresztény kultúrában maga után vonja azt a követelményt is, hogy a lét értelmes volta a világban, az élet összes területén mindenki számára megmutatkozzék. E kettős feladatnak megfelelően Dunn szerint Locke filozófiájának eredménye/eredményessége sem nevezhető egységesnek: "Gondolkodása a második kérdésből indult ki, vagyis abból, hogyan kell az embereknek megpróbálniuk élni. Élete végén biztos volt abban, hogy azt a kérdést, hogyan képesek az emberek a megismerésre, lényegében megválaszolta, legalábbis olyan

mértékben, amilyen mértékben a válaszadás nem megy túl az emberi képességek határain. Abban viszont kevésbé volt biztos, hogy képes lesz megmutatni az embereknek, kizárólag az emberi lehetőségek alapján, hogyan kell életüket élni.” - majd kicsivel később hozzáfűzi: “Egy gondolkodó nagyságának nem mindig a szellemi megoldásait jellemző magabiztosság a legjobb mércéje: kudarcainak visszhangja időnként legalább annyira drámaian képes azt érzékeltetni.” /8-9. old./ Abban mindenképpen egyet kell értenünk a monográfussal, hogy Locke alaposabb megértésére volna szükség, s hogy még mindig nem vontuk le kudarcának tanulságait. Dunn találó kijelentéssel fejezi be könyvének előszavát: “Azt szeretném, ha Locke-ra mint tragikus gondolkodóra tekintenénk, aki előre érezte az emberi értelem modern koncepciójának mély ellentmondását, s ily módon meglehetősen tisztán érzékelt a mi életünk olyan tragédiáit, melyeket jómagunk még mindig csak homályosan látunk.” Az “önmagával ellentétbe jutott empirizmus”, ahogyan Kecskés Pál nevezi Locke metafizikáját, Descartes rendszeréhez hasonlóan magában hordozza önmaga tagadását. Ennek elsődleges oka Locke esetében az, hogy a teremtett anyagi világ vizsgálatának és megismerésének módszerei nem egyeztethetők össze a lét értelmességének megtapasztalásával. Maga is elismeri, hogy nem az előbbi megismerése az ember legfőbb célja, s hogy reális ismerettel (a szó legteljesebb értelmében vett tudással) csak önmagunkról és Isten létéről rendelkezhetünk, ezen felül teljesen más, az empirizmus vizsgálati módszerének látszólag ellentmondó, az érzéki tapasztalattal nem igazán összeegyeztethető módon juthatunk a birtokába. Racionalizmusról és empirizmusról beszélve hozzá kell tennünk, hogy az ismeretszerzés érvényes módjának kidolgozása az empirista Locke-nál szellemi szempontból talán kevésbé megalapozott (még inkább a polgárra szabott), mint Descartes racionalista rendszerében, mert az érzékelés-ész-szellem hierarchiájában a nem “kézzelfogható” gondolkodás az érzéki tapasztalatnál magasabb rendű. Locke gyakorlatiasabb szempontja, mely elsősorban az erkölcsi elvek tisztaságát, illetve a kinyilatkoztatásba vetett hit elsőbbségét hangsúlyozza (mindez a Kant által körvonalazott “gyakorlati ésszel” állítható párhuzamba), mégis az arisztokratikus igény megfogalmazásának tekinthető, mert a hit és az erkölcs elveinek kimondása és továbbítása a polgár felé a szellemi arisztokrata feladata.

Az ismeretelméletre fokozott hangsúlyt fektető filozófiai irányzatok kapcsán a gondolkodás hajlik arra, hogy a tényekre vonatkozó tárgyi tudás igényét feltételezze. A tudás a szó teljes értelmében mégis az, ahogyan Locke-nál is felmerül: hogyan lehetnek képesek az emberek arra, hogy Istent és önmagukat, illetve önmaguknak mint teremtményeknek Isten teremtett világában elfoglalt helyét és szerepét megértsék, és a természet egészének, az anyagi világnak a megértése csak ezután, ennek fényében kezdődhet meg és válhat teljessé. Locke számára (pontosabban a polgár számára, akivel Locke azonosulni próbál) formálisan a természeti törvény megértésével indul az igazság tapasztalásának folyamata. A természeti törvényt a keresztény kultúrában nem kívánatos csak magából a természetből vagy kizárólagosan az emberi értelem törekvéseiből magyarázni, mégis sokan tettek ilyen kísérletet a gondolkodás történetében. Locke elhatárolja magát ettől a megközelítéstől, mélyen hívő keresztény voltából adódóan, és helyesen, Isten akaratából származtatja azt. Hozzá kell ugyanakkor tenni, hogy némileg leszűkítő értelmű elnevezése ellenére a természeti törvény több annál, mint hogy csak a teremtett első természetet lássuk benne, hiszen Locke szerint megmutathatja a feléje igaz módon forduló embernek, hogy mit kell tennie. Locke ezáltal úgy tünteti fel a természeti törvényt, mintha a kultúra része lenne, belemosva a kultúrát a természetbe, és, akaratát ellenére, mintegy lefokozva jelentőségét. (Ettől a metafizikai spekulációt előtérbe helyező racionalizmus élesen elhatárolja magát, s így kisebb teret enged

természet és kultúra egybemosásának. A természeti törvénnyel kapcsolatban nem szabad megfeledkeznünk arról - a keresztény kultúrában feltétlenül elkerülendő -lehetőségről, hogy a természetet vizsgáló személy vizsgálata tárgyában önálló értelmet fedezzen fel. A természet önmagában nem mutathatja meg az embernek az igazságot, sem annak lenyomatát vagy visszatükröződését, és erről természetesen Locke esetében sincs szó. A természet maga alacsonyabb létformának tekintendő az emberi kultúrához, illetve a szellemi alkotásokhoz képest, s ha ezt szem elől tévesztenénk, arra a helytelen következtetésre jutnánk, hogy a polgár eljuthat mintegy az anyagi világ tényeiből kiindulva, fokról fokra a transzcendens létigazság megtapasztalásáig. A természetben belül ez a megközelítési mód alkalmazható (ezért volt helyénvaló Arisztotelész filozófiájában, a kultúratisztelő polgár körében így eljárni a természetfilozófiával kapcsolatban), de a kereszténység szellemében, a Szentírásnak megfelelően, értelemadó képességgel csak az ember rendelkezik a teremtett világban. Az *Értekezés az emberi értelemről*, amely Locke főművének tekinthető, részletesen kifejti, milyen módon juthat el az ember a természet ismeretéhez, és kiemelten fontosnak az érzékelést, illetve az isteni kinyilatkoztatást tartja. Az érzékelés fontosságának hangsúlyozása nem meglepő Locke empirista szemléletének tükrében; a természet tapasztalati alapon viszonylagos biztonsággal vizsgálható. A Locke-ról általánosságban kialakult kép inkább azt a tényt hagyja árnyékban, hogy szerinte az ember által birtokolható tudás legfontosabb forrása Isten és az igazság létezése, a hozzá vezető út pedig az isteni kinyilatkoztatás. Az emberi képességek és lehetőségek korlátainak felismerése, s ezzel együtt Locke kultúratisztelőt parancsoló felszólítása fogalmazódik meg abban a kijelentésben, hogy az isteni kinyilatkoztatás nyilvánvalóan olyasmí, amit az emberek nem ismerhetnek pusztán elméjük, értelmük vagy érzéki tapasztalatuk révén. "Valaminek a létéről csak akkor rendelkezünk szükségképpen ismerettel, ha a dolog ideája és léte közt szükségképpen összefüggést állapíthatunk meg." (Értekezés, IV. 11., 1.) "Ilyen fokú ismerettel csak önmagunk és Isten létéről rendelkezünk." (IV. 10., 2.) Nyilvánvaló Locke arra irányuló törekvése, hogy az isteni kinyilatkoztatást mindenki által elismerhetővé és elfogadhatóvá tegye, s ezzel egy időben feloldja a hit bizonyossága, illetve annak ésszel megalapozott volta, valamint az ember (a polgár) eltévelyedése közti, első látásra nehezen felfogható ellentmondást. Locke filozófiai rendszerének egyik legfontosabb mozzanata Isten létének bizonyítása a kinyilatkoztatásba vetett hit és az ésszel beláthatóság összeegyeztetésével. Szerinte kinyilatkoztatott igazság csak az lehet, ami ésszel is belátható, vagy az ész fölött áll. Ebből is látható tehát, hogy az empirizmus az adott esetben megtűri, sőt, korlátozott lehetőségeinek ismeretében egyenesen megköveteli az ész és az intuíció segítségét. A tapasztalás-gondolkodás-intuíció törvényei a reneszánsz idejében még harmonikus egységet alkottak az igazság megismerésében, Locke rendszerében ugyanakkor már nehezen érthető, miért fontos mégis az ész illetve az intuíció. Locke számára kétségtelen, hogy Isten létét bizonyosabban tudhatjuk, mint bármi mást a világon, hiszen az emberi tudás (azaz, a lét értelmességének, az ember üdvözülésének tudása) az örökkévalóan létező Isten adománya, és az "így kell, hogy legyen"- norma követelménye értelmében közvetlen és döntő befolyást kell gyakorolnia arra nézve is, hogyan kell az egyes embernek élnie. A szellem emberének látókörébe ugyanakkor bevonódik a polgár problémája is: miért van akkora ellentmondás az Isten által kinyilatkoztatott törvény és az ember gyakorlati tettei között, illetve miért látszik oly elkerülhetetlennek a polgár eltévelyedése? Locke egy másik, *A rajongásról* írott munkájában részletesen elemzi az ember immanenciába feledkezésének okait, veszélyeit és elkerülésének lehetséges módjait, de az *Értekezés*ben is fontos helyet foglal el az emberi szabadságról, az ember szabad akaratáról és választásáról

szóló fejezet. Bár mindenki nagy eséllyel és meglehetősen gyakran válik szenvedélyek rabjává, az ember mégis nemcsak azért felelős, amit tesz, hanem - Locke szerint - azért is, amiért az illető tettet elköveti vagy nem követi el, azaz, saját hitéért és meggyőződéséért is. Locke elképzeléseinek megfelelően és összhangban a kereszténység szellemével az emberi szabadság értelme az, hogy az embereknek hatalmukban álljon, s egyben kötelesek legyenek maguk megítélni, mi a jó. Míg az empiristák által oly sokat emlegetett érzéki tapasztalat a világ természetéről, mindennekelőtt annak elsődleges tulajdonságairól biztosít tudást, addig az erkölcsi ideák helyzete Locke metafizikájában is más megítélés alá esik. Ezen a ponton felmerül egy újabb probléma, nevezetesen az erkölcs és az empirizmus viszonyának kérdése. A keresztény kultúrában élés szempontjából az erkölcsi elvek alapvető jelentőségűek, mindenképp a szellemi tapasztalásra és alkotásra csak közvetett módon képes polgár számára. Locke, mint a kultúratisztelő polgárral folyamatosan együtt érző és az ő üdvözülését is mindvégig szem előtt tartó humanista az erkölcsi ideákat egyértelműen a szellem alkotásainak tekinti, és a tudás különösen fontos részének tartja. (Az erkölcsi elvek tekintetében Locke a Szentírást, az Isten által kinyilatkoztatott rendet tartja mérvadónak, ezért nem is kíván különálló etikát létrehozni filozófiai rendszerén belül.) Az erkölcsi ideák megszerzésének módja is más, mint az anyagi világról alkotott ideáké, és természetük is eltérő: míg a világ elsődleges tulajdonságai a mozgás mechanikus törvényeinek megfelelően kerülnek tudatunkba, addig az erkölcs törvényeit elsősorban reflexiós ideák határozzák meg. Az erkölcsi ideák esetében különösen az a szembetűnő, hogy - szellemi eredetükből következően - nem lehetnek alárendeltek semmilyen külső körülménynek vagy érzékelő szubjektumnak, kizárólag a "kell, hogy legyen" szellemi követelményének, hiszen a keresztény kinyilatkoztatás e világi érvényesülését segítik elő, s emiatt nem is szabad önkényesnek lenniük. A kereszténység évszázadai alatt az erkölcs hosszú ideig a polgár kultúratisztelőtének biztos érvényesülését jelentette, számára - a közvetlen szellemi tapasztalás problematikus voltából adódóan - az erkölcsi ideák elfogadása tette lehetővé, hogy a kultúra egységébe bekapcsolódjon, illetve a civilizáció létrehozásában és fenntartásában a keresztény egyetemesség elveinek megfelelően vehessen részt. A humanizmusnak a felvilágosodás idején elkezdődött válságáig az erkölcs valóban magán viselte a szellem nyomát és élő kultúratisztelőtet tükrözött, így Locke is bízhatott abban, hogy az emberi értelem, ha úgymond jó szándékkal használják (azaz, a kultúrnormák tiszteletben tartásának céljával), akkor félreérthetetlenül megmondja, hogyan kell cselekedniük. Úgy tűnik azonban, hogy Locke sokat megsejtett abból, ami a következő évszázadokban bekövetkezett, nevezetesen, hogy az erkölcs kevéssé jó szándékkal is felhasználható, szellemi tartalmat nélkülözővé válhat, és visszaélésekre adhat lehetőséget, ha nem párosul vallásos meggyőződéssel és kultúratisztelőtellel. Rendkívül modern elképzelésnek, illetve igénynek nevezhető a 17. századi gondolkodók azon törekvése, hogy az erkölcsi ideákat is az értelem által beláthatóvá kell tenni, Istenbe helyezett hitünknek és bizalmunknak, valamint magának Istennek pedig - ennek megfelelően - értelmi úton levezethetőnek kell lennie. (Locke az *Értekezésben* ezt úgy oldja meg, hogy - az ismeretszerzés egyes módozatainak leírásakor - az intuitív-demonstratív-szenzitív tudás rendszerében a tapasztalattól lényegükben független erkölcsi ideákat a demonstratív tudás részeként tünteti fel.) Valójában azonban sem az ideák, sem az erkölcs nem tekinthetők szellemi jellegűnek, még ha Locke a szellem alkotásainak nevezi is őket, s az általa oly fontosnak tartott erkölcsi ideák sem jelentenek közvetlen biztosítékot arra nézve, hogy pusztán elfogadásuk és betartásuk révén valaki szellemi alapon állhat. Locke igénye, hogy értelmi úton levezethetővé kell tenni legmagasabb rendű és legmélyebb értelmű tudásunkat is, azt a törekvést jelzi, hogy a szellemi

arisztokrata feladata érthetővé tenni, "kibontani" azt a szellemi indíttatást, melyben egy adott idea vagy erkölcsi elv fogant. Kultúrtörténeti szempontból az erkölcs fontossága abban áll, (és ezt Locke is megsejtette) hogy segíti a polgár bekapcsolását a kultúrába, az erkölcsi elvek elutasítása pedig a polgár lázadását vonja maga után. A polgárnak értenie kell az erkölcsi elveket ahhoz, hogy el tudja őket fogadni, azaz, az arisztokrata feladata az etikát az azt megalapozó szellemi közegbe helyezni (beláthatóvá tenni). Locke esetében is (mint ahogy az minden keresztény gondolkodótól elvárható) figyelemre méltó, hogy az emberről általában beszél, beleértve a tévedésre sokkal hajlamosabb polgárt is, ugyanakkor azonosul is annak érzéseivel, bizonytalanságával és kételyeivel. Dunn is kiemeli ezt a Locke-ra annyira jellemző együttérzést: "Ritkán vagyunk egészen mentesek és eléggé szabadok természetes vagy szerzett vágyaink sürgetéseitől. Akaratunkat a bántó érzések állandó sorozata irányítja, amelyeket igények vagy szerzett szokások halmoztak fel bennünk. Alighogy el van intézve az egyik cselekvés, amelybe ilyen akarat-meghatározással belefoglunk, már készen van a következő bántó érzés, hogy újabb munkába állítson bennünket." (84. old.)

A nyugtalanságot, a lélek elégedetlenségét Locke szerint a boldogság utáni vágy tartja fenn, s ez a vágy a földi életben nem szűnik meg, mert úgy véli, nem képzelhető el senkiről sem, hogy ne keresse a boldogságot, vagy valamely befejezett cselekedetével megnyugodhasson abban, hogy most már e világi életében nem kell tovább harcolnia eléréseért. A boldogság nála lényegében ugyanazt jelenti, mint Szent Ágostonnál: az isteni kinyilatkoztatás megtapasztalását és megértését, az igazság megtörténését, Isten hasonlatosságára teremtettségünk átélését. A polgárral azonosulása révén ugyanakkor Locke is mélyen átérzi, hogy az örök érvényű és transzcendens gyökerű igény mennyire nehezen és csak állandó küzdelem árán, a hitbéli bizonyosság segítségével elégíthető ki: "Ha tehát az embereknek csak ebben az életben van reménységük, ha csak ebben az életben tudnak gyönyörködni, akkor nem különös és nem is ésszerűtlen dolog, hogy boldogságukat abban lelik fel, hogy elkerüljenek mindent, ami őket itt bántja, és keressék azt, ami őket itt gyönyörködteti. ...Mert ha a síron túl nem lenne kilátás, akkor az a következtetés bizonyára helyes, amely így hangzik: Együnk és igyunk. Élvezzük azt, amiben gyönyörködhetünk, mert holnap úgyis meghalunk. ... Választhatnak az emberek más-más dolgokat és mégis mindnyájan helyesen választanak, ha szegény rovaroknak tekintjük őket, és látjuk, hogy közülük némelyek méhek, s a virágokban és azok mézében gyönyörködnek, mások bogárcák, és egy rövid évszakon át egyéb táplálékot élveznek, azután megszűnnek és nincsenek többé." (Értekezés, I/263. old)

Az isteni kinyilatkoztatás kiemeli az embert abból a helyzetből, mely az immanenciába merüléssel fenyeget, ezért Locke nagyon fontosnak tartja (a tudás leglényegibb részének) Isten létének bizonyítását, sőt, az egyedüli biztos tudásként beszél róla. A 17. századi, gyakran természettudományos indíttatású bizonyítási módszereket felhasználó ismeretelméleti filozófiákban Isten létének az emberi értelem által beláthatóvá tétele gyakorlatilag a legnagyobb probléma a gondolkodó számára. A feladat nehézsége és a megoldás eklektikus jellege abból származik, hogy a metafizika ismeretelméleti módszerrel próbál megközelíteni valamit, ami ilyen úton nem vezethető le. A filozófia végső tárgyának valóban Istennek, az igazságnak kell lennie, mégsem ez az, ami bizonyításra szorul. Hiszen az igazság az egyetlen tényleges léttel rendelkező létező, s ha ezt vesszük kiindulási alpnak, akkor az ismeretelmélet különböző módszerei nem mondanak ellent Istenről való tudásunknak. Ennek megfelelően a tudás módozatai is szerves egységet alkothatnak, bár a 17. századi metafizikában ez kevésbé tudatosul.

Descartes Isten létének “bizonyításakor” abból indul ki, hogy premisszái végső soron filozófiai-metafizikai természetűek, és ő maga is megpróbálja mindenre kiterjedő és mindent átfogó tudományának elveit az Isten természetére irányuló reflexióból levezetni, hiszen minden tudomány egy a fizikával, a fizika pedig a filozófiával (a Tudás Fájának gyökerét a metafizikával azonosítja). Az Én (olyan szubsztancia, akinek lényegi attribútuma a gondolkodás) gondolkodásának legfontosabb tárgya illetve tartalma a Tökéletes Lény, azaz Isten. (Descartes leszűkített, az Istent tekintetbe nem vevő szubsztancia-fogalma az emberközpontú metafizika irányába mutat, ugyanakkor annak a veszélyét hordozza magában, hogy nem hangsúlyozza kellő mértékben az ember Isten képére teremtettségét, létre nyitottságát és értelemtapasztaló képességét.)

A gondolkodás vagy tapasztalat tárgyát illetően nincs ez másképp Locke filozófiájában sem: Isten létének – és ezáltal önmagunk létének – bizonyossága tekinthető az *Értekezés* legfőbb elemének. Isten létének bizonyítása Descartes illetve Locke rendszerében figyelemre méltó hasonlóságot mutat. Descartes szerint Istennek léteznie kell, mert róla mint Tökéletes Lényről képzetünk van, s ő végtelen jóságából eredően nem tévesztheti meg az embert, amikor az – Istennek köszönhető emlékezete és az emlékezet segítségével megvalósuló dedukció útján – a külső tárgyak létezésére is következtet. Locke filozófiája értelmében is elképzelhetetlen lenne, és beláthatatlan következményekhez vezetne, ha Isten nem létezne, akkor ugyanis mindenkit a pillanatnyi érdekek és e világi örömmök irányítanának, a földi élet öncélúvá válna az ember számára; csakis Isten létéből levezetve lehet képzetünk önnön létezésünkről és a fizikai világ létezéséről. Mind Descartes, mind pedig Locke filozófiája az ember (mint teremtmény) létbe ágyazottságára inkább Isten létéből következtet, mintsem az embernek Isten hasonlatosságára teremtettségéből, s ezáltal a kívánatosnál kisebb hangsúlyt fektet arra, ami által az ember a természetből, a teremtett anyagi világból kiemelkedik. Ez a megközelítés (a reneszánsz felfogáshoz hasonlóan) arisztokratikusnak és emberközpontúnak nevezhető, de a 17. századi filozófiára már rányomja bélyegét az az igény, hogy a szellemi arisztokrata a polgárral azonosulva szólaljon meg. Ezzel indokolható a Locke filozófiájára is annyira jellemző megközelítés, mely szerint az emberről általában kevésbé mondható el, hogy nemcsak teremtmény, de alkotó is, és ennek megfelelően nemcsak a természetbe ágyazott lény, de istenarcú és értelemtapasztaló képességgel is rendelkezik. Ez utóbbit természetesen Locke nem tagadja, csak kevésbé határozottan állítja, mint az ember hajlamát arra, hogy túlságosan a természetbe feledkezzen, eltévelyedjen, és szem elől tévesse az igazságot. Jól észrevehető ez az óvatosság, amikor az *Értekezés*ben az emberi tudás egyes változatairól beszél: Isten és a létigazság intuitív tudását érezhetően a legfontosabbnak tartja, mégis sokkal részletesebben és lényegesen nagyobb magabiztossággal írja le, hogyan támaszkodhatunk demonstratív, illetve szenzitív tudásunkra. Isten létének és önmagunk létezésének bizonyossága elsősorban intuitív tudásunk része, mely nem kevésbé biztos és megalapozott, mint a tudás másik két fajtája, mégis sokkal nehezebb értelmünkkel belátnunk azt, mint az érzékeken keresztül- illetve a demonstratív tudást. Az akarunktól független egyszerű ideák segítségével az anyagi világ megértése biztosított, a mozgás 17. században érvényes törvényei és az okozati mechanizmusok révén az érzéki tapasztalás látszólag tökéletesen megmagyarázható, a demonstratív tudás pedig (melyet az érzéki tudáshoz hasonlóan kiegészít az emlékezet) viszonylag megbízhatóan teszi lehetővé, hogy az ideák egymásnak megfelelése vagy meg nem felelése felől bizonyosak lehessünk. Locke úgy gondolta, hogy a természet érzékelésével szerzett ideák megfelelnek a természet valódi létezési állapotának, pontosabban, pillanatnyi létezési állapotának, s ehhez a tudáshoz módszeres

kutatás révén – korlátainak tiszteletben tartása esetén – hozzá is juthat az ember. Másrészt abban is biztos volt, hogy a természet, az anyagi világ is teremtettségénél fogva transzcendens eredetű, de úgy tűnik, ezt nem tudta mindenki által beláthatóvá tenni. Dunn tanulmánya szerint Locke igazi érdeme abban ragadható meg, hogy felismeri az ember természetes tudásának korlátait: “Az emberek csupán annyit tehetnek, hogy gondosan és pontosan egybegyűjtik saját egyszerű ideáikat, s ugyancsak figyelmesen és szabatosan alkalmazzák az ezekre vonatkozó verbális jeleket. Az emberek (eltelkintve az érzékelésből és az eszmélődésből eredő egyszerű ideáktól) csak azt tudhatják a természetről, hogy ők maguk pontosan hogy fogják fel azt. Nem ismerhetik általánosságban azt, amiről gondolkodnak vagy beszélnek, s egyetlen adott pillanatot kivéve nem tudhatják, hogy milyen az valójában.” (100. old.) Locke ugyanakkor nem tekinti valódi tudásnak ezen ismeretek összességét, még ha tiszteletben is tartja módszereit és eredményeit, és távol állt attól, hogy róla bárkit lebeszéljen. Azt kell mondanunk, Locke-nak abban igaza van, hogy az ember *természetes tudása* behatárolt, és helyesen jár el, amikor korlátait megpróbálja beláttatni. Az emberi *értelem* ugyanakkor nem rendelkezik korlátokkal, szabadon képes a transzcendens igazság befogadására, és a polgári nézőponttól elszakadó, azon felülemelkedő arisztokratának ezt meg is kell fogalmaznia. Míg természetes tudásunk tárgya valóban az empirikus módszerekkel (is) megismerhető világ, addig értelmünk legfőbb feladata a létigazság befogadása, megtapasztalása. Ennek fényében világossá válik, mi az empirizmus belső ellentmondása, és az miért csak látszólagos. Módszerével, az érzéki tapasztalás útján szerzett ismeretek, tények és ideák valóságos volta megkérdőjelezhető, míg az érzéki tapasztalatoktól független (intuitív- illetve kinyilatkoztatás általi), biztos tudásunk józan ésszel nem megalapozható, azt értelmünk számára teljességgel megvilágítani nem sikerül. Az ellentmondást, amelyet Locke tragikusnak lát, feloldani csak úgy lehet, ha észrevesszük, hogy Locke-ot (mint humanista igénnyel áthatott gondolkodót) sem elsősorban az anyagi világ megismerésének módjáról és lehetőségeiről kifejtett részletes elemzése tette jelentős filozófussá, hanem a tapasztalati megismerésre képes polgárért érzett felelőssége, amely ismeretelméleti rendszerének hátterében áll.

Locke helyesen ítélte meg a természetre, az embert körülvevő világra irányuló kutatások és vizsgálódások helyét a lét egészében, mert a civilizáció részének tekintette azokat, és nem vont le belőlük a civilizáció, illetve a természettudományok körén túlmutatató, a lét egészének megértését elősegítő tanulságokat. Ugyanakkor azt kell mondani, hogy nem is látta be ez utóbbinak a lehetőségét, a rá vonatkozó elveket nem tette világossá, és így az eklekticizmus látszatát nem hártotta el. Az erkölcsi ideák helyzete viszont Dunn szerint is egészen más Locke *Értekezésében*: Ezek esetében nincs szakadék az emberi gondolkodás tárgya és a valóságos helyzet között. Hogy mennyire csak az anyagi világ tapasztalati megismerhetőségéről volt eddig szó, azt jól példázzák Locke erkölcsi kérdésekről kifejtett megoldásai. Ezeket illetően a polgárnak könnyű megzavarodnia, hiszen nincs az érzékek által szolgáltatott kézzelfogható külső mérce, melyhez igazodnia kell, s mellyel ideáit összemérheti. Viszont az erkölcsi ideák, melyeket az emberek vizsgálnak, maguk jelentik azt a valóságot, melyről gondolkodni próbálnak. Mivel ebben az értelemben nincs szakadék a között a két dolog között, amit Locke nominális lényeknek illetve valódi lényeknek nevez, az erkölcsi ideákat világosan meg lehet érteni, a természetre vonatkozó ideákat viszont nem. Locke-ról azt tartják, hogy a természet megértésére tett kísérleteit ő maga eredményesnek és sikeresnek tartotta élete végéig, a Dunn tanulmányának elején felvetett másik kérdés (Hogyan kell élnünk?) viszont lényegében megválaszolatlan maradt. Az *Értekezést* figyelmesen olvasva azonban mást látunk, mert az erkölcs bizonyosságával szemben (az erkölcsi elvek

mindenképpen többet mondanak arról, hogyan kell élnünk) éppen a természet vizsgálata során, az érzéki tapasztalatok, illetve a velük összefüggő reflexiók segítségével szerzett ideák tűnnek viszonylagosnak, és Locke szerint meg sem érdemlik a tudás nevet a szó teljes és igazi értelmében. Helyesebb tehát a kételyeket félretenni és csak az *Értekezést* alapul véve megállapítani, hogy mind az anyagi világ megismerésének módszereit, mind az erkölcsi ideákat, mind pedig önmagunk és Isten létének bizonyítását illetően Locke érvényes választ talált a maga által felvetett kérdésekre. A 17. századi Angliában ugyanis a kultúratizsletet még biztosítékot jelentett arra nézve, hogy a polgár a tapasztalatot valóban a világ megértésében, a civilizáció építésében alkalmazza, s ez ne mondjon ellent Isten létét, illetve a kinyilatkoztatásba, a megváltásba, az emberi lét értelmes voltába vetett hitének.

Locke állítólagos kudarcát más szemszögből érdemes megvizsgálni. Ahogy Descartes metafizikájában sem választhatjuk el egymástól létezés és gondolkodás problémáját, Locke ismeretelmélete is elsősorban a lét megértését célozza. A két kérdés (Hogyan tudhatunk meg bármit is a világról? illetve Hogyan éljünk?) közvetett módon a háttérükben álló szellemi tapasztalatra kérdez rá, a kérdést a szellemi arisztokrata teszi fel, aki azonban a kultúratizslető polgár helyett és nevében kérdez, vele igyekszik azonosulni, hiszen mind az anyagi világ megismerésének lehetőségét, mind pedig az életben az embert eligazító erkölcsi ideákat az ő számára kell megvilágítani. A Locke filozófiájával kapcsolatban gyakran felmerülő értetlenség csak akkor tűnik természetesnek és igazolhatónak, ha elfeledkezünk arról, hogy Locke még bízott a polgár és a szellemi arisztokrata szerepkörének kiegyenlítésében, az ember józan ítélőképességében és jó szándékában (azaz kultúratizsletében). A 17. századi Angliában az arisztokrata szellemi tekintélye elég szilárd alapokon nyugodott ahhoz, hogy a kultúra normái elevenen áthassák az élet egészét, és az egyértelmű keretet biztosított azok érvényesüléséhez. Ezért Locke magáról a szellemről viszonylag keveset beszélt, hiszen az magától értetődő volt a kultúrában élő ember számára. A descartes-i racionalizmus tanainak elévülésével a 17. század végének Angliája volt az a sziget, amely a humanizmusnak a felvilágosodással beköszöntő válságáig őrizte a kultúra tiszteletét, sőt egész Európa számára biztos mércét jelentett. Az angol empirizmus (és itt természetesen nemcsak Locke-ról van szó) nagyon gyorsan népszerűvé vált a kontinensen is; Locke *Értekezése* még a szerző életében erős befolyást gyakorolt az európai kultúrára, és éppen Franciaországban részesült kedvező fogadtatásban. Szokás Locke-kal kapcsolatban azt állítani, hogy népszerűsége, általános elfogadottsága a kultúra és a politika körülményeinek szerencsés egybeesésével indokolható (például azzal a ténnyel, hogy az általa hirdetett politikai nézetek egybeestek a korabeli angol politikai hatalom véleményével és érdekeivel). Ez az álláspont figyelmen kívül hagyja az angol filozófus életművének jelentőségét, mintegy lefokozza azt. Helyénvalóbb lenne tudatosítani, hogy Locke volt az, aki a kultúrtörténet áramába a legmegfelelőbb módon kapcsolódott be, hihetetlen érzékkel meglátva a kor szellemi szükségleteit. Szellemi pozíciójából következően, a vallási türelemről írott levelében, az akkor sok vitát kavarázó vallási-dogmatikai kérdésekre is kiegyenlítő választ talált, melyek a vallási meggyőződés illetve a rend és alkalmazkodás kapcsán merültek fel a 17. században.

Locke-ról elmondható, hogy általában nem jelentett számára problémát a tartalom és formai megjelenése közti ellentmondás feloldása. Későbbi értelmezői közül sokan nincsenek birtokában ennek a látásmódnak, s ez oda vezet, hogy Locke szellemi pozíciójának összetartó erejét nem értve vagy filozófiájának egészét egyoldalúan szemlélve terméketlen problémákba tévednek. A liberalizmus ma uralkodó, sokszor a szabadság felé hajló felfogására gondolva megtévesztő Locke metafizikáját és általában az empirizmust filozófiai liberalizmusnak

nevezni jóllehet Locke bizonyos értelemben tényleg a liberalizmust képviselte, az egyén lehetőségeit és szabad választását hangsúlyozta, mert az ilyen értelmezés könnyen az anyagi világ befolyását, részleteit túlhangsúlyozó, az ember önállóságát és jelentőségét lefokozó pozitivistá irányzatokkal, vagy akár az igazság létét is kétségbe vonó analitikus filozófiával rokonítja Locke filozófiáját. Az egyoldalú értelmezés másik lehetséges módja hívta életre a romantikus-mágikus tudományfelfogást, mely olyan mértékben nem tud eljutni ahhoz, hogy a lét egészét, megtapasztalásának emberi képességét az értelem által beláthatóvá tegye, hogy le is mond róla. Az ilyen felfogás mégis híján a léttapasztalás szellemi igényének. A 17. század végén, illetve a 18. század elején az empirizmus még eleven volt a maga körén belül. Már elég gazdag ahhoz, hogy átfogó magyarázat lehessen, s ugyanakkor még elég egységes annak elkerüléséhez, hogy bármilyen irányban egyoldalú értelmezést kapjon. Ha azonban kiragadjuk Locke metafizikáját ebből a szellemi-kulturális közegből, és úgymond kihúzzuk alóla a talajt, akkor a benne rejtőző veszélyek valósággá válnak; amint azt a felvilágosodás is példázza. John Dunn azzal ajánlja könyvét az olvasónak, hogy "mindannyian az ő (t.i. Locke) kudarcának gyermekei vagyunk", és felhívja a figyelmet arra, mennyire nem indokolt a felvilágosodást az ő örökségének tekintenünk. Ha mindenképpen ragaszkodunk a kudarc tényéhez, célszerűbb úgy fogalmaznunk, hogy mi magunk vallottunk eddig kudarcot Locke értelmezésében. Metafizikája a lét értelmességéről, a léttapasztalás lehetséges voltáról tett tanúbizonyságot, s nem az ő hibája, hogy az azóta eltelt csaknem három évszázad alatt az igazsághoz való emberi viszonyulás egyre szellemtelenebb kiindulási pontot választott. A felvilágosodás csak annyiban tekinthető Locke örökségének, amennyiben egyoldalú szemléletével félreértette és félremagyarázta Locke rendszerét. Ha pedig Locke maga esetleg kudarcként élte meg saját következtetéseit, az nem szó szerint értendő, benne a kultúráért, a polgárért vállalt felelősség nyilvánult meg.